

запазычання і празмернае, неапраўданае выкарыстанне іх прывяло да засмечвання беларускай мовы і затушоўвання яе нацыянальнай спецыфікі.

Зараз адбываецца перагляд арыенціраў у моўным развіцці, які закранае і працэсы запазычання. Галоўны ўпор робіцца на ўласныя моўныя рэсурсы. У такім святле пераглядаецца і корпус запазычаных слоў. Грамадства імкнецца пазбавіцца ад неапраўданых запазычанняў, знайсці ім замену. Пурыстычныя тэндэнцыі асабліва пашыраюцца на лексіку, запазычаную з рускай мовы, у тым ліку і кніжнага паходжання, інтэлектуальнага зместу. У гэтых умовах становяцца пачыненнях зноў намеціліся крайнасці. У сваіх пурыстычных памкненнях некаторыя падыходзяць да беларускай літаратурнай мовы аднабокава, толькі як да мовы мастацкай літаратуры, якая здольна абыходзіцца традыцыйнымі моўнымі сродкамі, у меншай меры адчувае патрэбу ў іншамоўнай лексіцы і супрацьстаіць яе пранікненню. Аднак літаратурная мова — гэта не толькі мова мастацкай літаратуры, у яе сістэму ўваходзяць і такія функцыянальна-стылістычныя адгалінаванні, у якіх шырокае выкарыстанне іншамоўных слоў непазбежна. Нельга не адзначыць і такую з'яву: у імкненні пазбавіцца ад русізмаў робіцца прыметны крэн у бок «заходніх» крыніц папаўнення лексічных сродкаў. Актывізуецца запазычанне з польскай мовы, словы, узятыя з рускай мовы, замяняюцца паланізмамі або афармляюцца на польскі лад. Пры гэтым не заўсёды ўлічваецца тыя традыцыі ў развіцці лексічнай сістэмы беларускай мовы, што склаліся гістарычна. Моўная практыка апошніх гадоў, у якой выразна праявіліся дзве тэндэнцыі: з аднаго боку, захваць і ўдасканаліць ужо напрацаванае, а з другога — рашуча пазбавіцца рускіх уплываў і «выйсці на Захад», сведчыць, што праблема прыярытэтных крыніц папаўнення беларускай мовы іншамоўнымі словамі па-ранейшаму вырашаецца ў плане геапалітычных інтарэсаў пэўнах слаёў грамадства і менш пры гэтым улічваецца інтэрлінгвістычныя фактары.

¹ Гл., напрыклад: Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн., 1974. С. 134—135; Красней В. П., Лазоўскі У. М., Шчарбакова І. М. Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія. Мн., 1984. С. 54.

² Карскі Е. Ф. Белорусы. Пг., 1922. Т. 2. Кн. 3. Художественная литература на народном языке. С. 3.

³ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918. С. 14.

⁴ Кандрат Крапіва. Збор твораў у трох тамах. Мн., 1956. Т. 2. С. 510.

А. А. ЛУКАШАНЕЦ

СКЛАДАНАСКАРОЧАНЫЯ СЛОВЫ Ў СІСТЭМЕ БЕЛАРУСКАГА СЛОВАЎТВАРЭННЯ

Складанаскарочаныя словы¹ ў сучаснай беларускай мове ўяўляюць значны пласт лексікі, які пастаянна папаўняецца, і займаюць спецыфічнае месца ў лексічнай сістэме мовы. Невыпадкова пагэтану, што розныя аспекты вывучэння абрэвіатур неаднаразова закраналіся ў працах беларускіх лінгвістаў. У радзе публікацый разгледжаны шляхі папаўнення лексікі беларускай мовы складанаскарочанымі словамі, даецца класіфікацыя іх структурных тыпаў². Аднак да гэтага часу застаецца рад спрэчных пытанняў, звязаных з вызначэннем шляхоў і крыніц з'яўлення тых ці іншых тыпаў абрэвіатур у беларускай мове. Зусім недастаткова вывучана месца складанаскарочаных слоў у сістэме сінхроннага словаўтварэння. Між тым гэта пытанне ўяўляецца дастаткова актуальным, таму што ўтварэнне такіх слоў у наш час адносіцца да найбольш актыўных працэсаў у сучасным беларускім словаўтварэнні.

Актыўнае папаўненне слоўнікавага складу мовы складанаскарочанымі словамі з'яўляецца, без сумнення, вынікам дзеяння ў мове прынцыпа эканоміі, які праяўляецца ў імкненні ствараць новыя, кароткія і зручныя для пісьмовага і вуснага маўлення намінацыі замест шматслоўных намінатыўных спалучэнняў. Па сутнасці, першапачаткова ўсе складанаскарочаныя словы ў любой мове з'яўляюцца словаўтваральнымі кандэсатамі адпаведных намінатыўных спалучэнняў³. Асабліваці ўтварэння складанаскарочаных слоў, такім чынам, заключаюцца ў

тым, што яны «ўзнікаюць не непасрэдна са з'яўленнем пэўнага паняцця, а пазней, пасля таго, як гэта паняцце ў сваім моўным афармленні атрымала распаўсюджанне. Тады скарачэнне выступае як варыянт ужо існуючага слова ці спалучэння»⁴.

Па паходжанні ўсе складанаскарочаныя словы ў беларускай мове дзяляцца на тры асноўныя групы: уласнабеларускія, запазычаныя і калькі.

Уласнабеларускія абрэвіатуры створаны на базе беларускіх намінаўных спалучэнняў. Да іх адносяцца, напрыклад: *Інбелкульт — Інстытут беларускай культуры, БДПУ — Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт, МАЗ — Мінскі аўтамабільны завод, Дзяржбуд — Дзяржаўны камітэт па/ будаўніцтву*.

Істотную частку складанаскарочаных слоў у беларускай мове складаюць запазычаныя з рускай мовы і часткова з іншых моў. На думку даследчыкаў у беларускай мове «чыстыя» запазычаныя складаюць асноўную колькасць абрэвіатур⁵. Прывядзем прыклады такіх запазычанняў: *ГУМ, ЧП, БАМ, ЗІЛ, РСДРП, МХАТ, МГУ, ЧК, НАТА, ЮНЕСКА* і інш.

Трэцюю групу абрэвіатур складаюць калькі. Як і ў выпадку запазычання асноўнай крыніцай калькавання з'яўляецца руская мова: *калгас* (рус. *колхоз*) — *калектыўная гаспадарка, Дзяржкамвыд (Госкомиздат) — Дзяржаўны камітэт /па справах/ выдавецтваў, /паліграфіі і кніжнага гандлю/*⁶.

Асобнае месца ў лексічнай сістэме беларускай мовы займаюць абрэвіатуры-паўкалькі, гэта значыць словы, у якіх адны кампаненты складанаскарочанага слова запазычваюцца, а другія калькуюцца. Типовымі прыкладамі паўкалек з рускай мовы з'яўляюцца скарачэнні *ВЦВК — Усесаюзны Цэнтральны Выканаўчы Камітэт* (рус. *ВЦИК — Всесоюзный Центральный Исполнительный Комитет*), *Дзяржснаб — Дзяржаўны камітэт па забеспячэнню* (рус. *Госснаб — Государственный комитет по снабжению*).

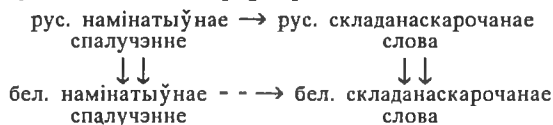
Блізароднасны характар рускай і беларускай моў і абумоўленае гэтым супадзенне раду элементаў у складзе рускіх і беларускіх абрэвіатур ставіць праблему іх класіфікацыі. Так, не бяспрэчна аднясенне такіх ініцыяльных скарачэнняў, як *ДБК — Домабудаўнічы камбінат* (рус. *ДСК*) і *СБА — студэнцкі будаўнічы атрад* (рус. *ССО*) да разрады паўкалек⁷. На наш погляд, больш мэтазгодна было б лічыць гэтыя словы поўнымі калькамі, таму што супадзенне ў рускім і беларускім эквівалентах асобных структурных элементаў не дае дастатковых падстаў лічыць іх запазычанымі. З другога боку, узнікае праблема адрознення ўласнабеларускіх утварэнняў і запазычанняў, калек і запазычанняў⁸. Напрыклад, ці можна лічыць абрэвіатуру *БАМ* запазычанай з рускай мовы, ці яна ўтворана на базе беларускага намінаўнага спалучэння *Байкала-Амурская магістраль*? З аднолькавым поспехам складанаскарочанае слова *калгас* можна аднесці да ўласнабеларускіх утварэнняў (*калгас* ← *калектыўная гаспадарка*) і да калек (*калгас* ← *колхоз*). Адказы на гэтыя і іншыя пытанні можа даць дэталёвы аналіз матывацыйных (сэнсавых і фармальных) адносін паміж складанаскарочанымі словамі і намінаўнымі выразамі, што з імі суадносяцца.

Практычна ўсе структурныя тыпы складанаскарочаных слоў у беларускай мове незалежна ад паходжання характарызуюцца суаднесенасцю з намінаўнымі адзінкамі той самай семантыкі і з'яўляюцца другаснымі ў адносінах да іх. Так, абрэвіатуры *БПА, БДУ, нэп, ЧК, МУС, МХАТ* і інш. суадносяцца з адпаведнымі неаднаслоўнымі намемамі *Беларуская політэхнічная акадэмія, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, новая эканамічная палітыка, Надзвычайная камісія па барацьбе з контррэвалюцыяй і сабатажам, Міністэрства ўнутраных спраў, Маскоўскі Мастацкі акадэмічны тэатр імя М. Горкага*. Усе прыведзеныя прыклады складанаскарочаных слоў з'яўляюцца другаснымі ў адносінах да іх неаднаслоўных эквівалентаў і павінны разглядацца як матываваныя. Аднак розны характар матывацыйных адносін паміж зыходнымі і матываванымі намінацыямі абумоўлівае неаднолькавае месца складанаскарочаных слоў у сістэме беларускага словаўтварэння. Разгледзім складанаскарочаныя словы, якія адпавядаюць схеме намінаўнага спалучэння — аднаслоўны кандэнсат, у якой абодва кампаненты абсалютна ідэнтычныя

па семантыцы. Гэтай схеме адпавядаюць усе без выключэння ўласна-беларускія складанаскарочаныя словы. Параўн.: *БелТА — Беларускае тэлеграфнае агенцтва*, *ЛіМ — Літаратура і мастацтва*, *ТБМ — Таварыства беларускай мовы* і г. д. Тут, такім чынам, мы маем сэнсавую раўназначнасць і фармальную матываванасць складанаскарочанага слова эквівалентным намінацыйным спалучэннем. Семантычныя ўзаемаадносіны схемы намінацыйнае спалучэнне — складанаскарочанае слова маюць наступны выгляд: намінацыйнае спалучэнне = складанаскарочанае слова. Фармальная ж матываванасць мае аднакіраваны характар: намінацыйнае спалучэнне → складанаскарочанае слова. Такім чынам, абрэвіятуры, створаныя на базе неаднаслоўных намінацый, з'яўляюцца вытворнымі словамі і займаюць пэўнае месца ў словаўтваральнай сістэме. У гняздзе яны знаходзяцца на наступнай ступені словаўтварэння пасля матывавальнага слова, якое ўваходзіць у склад зыходнага спалучэння, напрыклад: *літаратура* → *ЛіМ*, *мастацтва* → *ЛіМ*, *тэлеграф* → *тэлеграфны* → *БелТА*.

Па гэтай жа схеме будуюцца адносіны і паміж абрэвіатурамі-калькамі і іх неаднаслоўнымі намінацыйнымі эквівалентамі. Гэта абумоўлена перш за ўсё тым, што калькаванне складанаскарочанага слова заўсёды ідзе паралельна з калькаваннем намінацыйнага спалучэння, якое служыць назвай таго ж паняцця. Параўн.: англ. *United Nations Organization* → *UNO* і бел. *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый* → *ААН*, *United States of Amerika* → *USA* і *Злучаныя Штаты Амерыкі* — *ЗША*, рус. *Научная организация труда* → *НОТ* і бел. *Навуковая арганізацыя працы* → *НАП* і г. д. Такім чынам, паралельнае калькаванне зыходнага намінацыйнага спалучэння і адпаведнага складанаскарочанага слова прыводзіць да пераносу матывацыйных адносін паміж імі з мовы-донара ў мову-рэцыпіент. Таму ў парах неаднаслоўных намінацый і іх словаўтваральных кандэнсатаў назіраем адносіны семантычнай раўназначнасці (=) і фармальнай вытворнасці (→). У выніку ў сістэме беларускага словаўтварэння складанаскарочаныя словы-калькі займаюць тое ж месца, што і ўласнабеларускія абрэвіятуры, хаця матывацыйныя адносіны ў іх з'яўляюцца толькі адлюстраваннем матывацыйных адносін мовы-крыніцы.

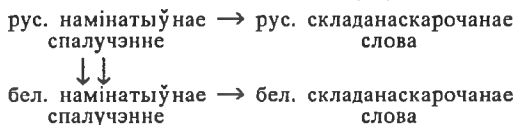
Для гэтай катэгорыі складанаскарочаных слоў у беларускай мове характэрна наступная мадэль фарміравання матывацыйных адносін:

(Суцэльная стрэлка абазначае напрамак вытворнасці, перарывістая — адлюстраваны напрамак вытворнасці ў мове-рэцыпіенте, двойныя стрэлкі — працэс калькавання намінацыйных адзінак).

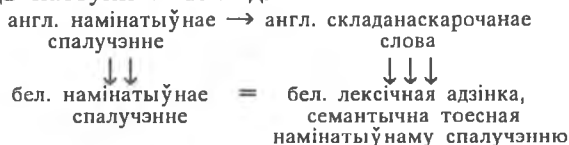
Сярод ініцыяльных абрэвіатур беларускай мовы вельмі блізкія да разгледжанага тыпу калек складанаскарочаныя словы тыпу ВНУ — *Вышэйшая навучальная ўстанова* (рус. *вуз*) і *МУС* — *Міністэрства ўнутраных спраў* (рус. *МВД*). Нягледзячы на іх падабенства з калькамі, яны, відаць, павінны быць аднесены да ўласнабеларускіх утварэнняў. Гэта пацвярджаецца наступным чынам. Намінацыйныя спалучэнні *Міністэрства ўнутраных спраў* і *вышэйшая навучальная ўстанова*, без сумнення, з'яўляюцца калькамі адпаведных рускіх намінацыйных адзінак *Министерство внутренних дел* і *высшее учебное заведение*. Аднак іх складанаскарочаныя эквіваленты ў рускай і беларускай мовах адносяцца да розных структурных тыпаў, што і дае падставы лічыць гэтыя адзінкі самастойнымі утварэннямі. Параўн.: рус. *МВД* (чытаецца эмвэдэ) — абрэвіатура літарнага тыпу і бел. *МУС* (чытаецца мус) — абрэвіатура гукавога тыпу; рус. *вуз* (чытаецца вуз) — абрэвіатура гукавога тыпу і бел. *ВНУ* (чытаецца вэнзу) — абрэвіатура літарнага тыпу.

Суадносіны паміж такімі намінацыямі будуюцца па наступнай схеме:

Сярод складанаскарочаных слоў беларускай мовы значнае месца займаюць запазычанні. Спецыфіка іх уваходжання ў лексічную і словаўтваральную сістэмы беларускай мовы заключаецца ў наступным. Працэс запазычання складанаскарочанага слова ідзе паралельна з калькаваннем эквівалентнага яму намінацыйнага спалучэння. Напрыклад, намінацыйная адзінка *ЮНЕСКА* з’яўляецца запазычаннем англ. *UNESCO*, утворанай ад намінацыйнага выразу *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. Такім чынам, бел. *ЮНЕСКА* ўяўляе сабой вынік транслітарацыі англ. *UNESCO* з адначасовай заменай «о» на «а» ў ненаціскным становішчы. Аднак адначасова з запазычаннем *ЮНЕСКА* ў беларускай мове паяўляецца калька *Арганізацыя Аб’яднаных Нацый* /па пытаннях / адукацыі, навукі і культуры/, якая выступае семантыч ным эквівалентам *ЮНЕСКА*, і без якой сэнс апошняй быў бы незразумелым.

Фармальна-сэнсавыя адносіны паміж разгледжанымі намінацыйнымі адзінкамі маюць наступны выгляд:

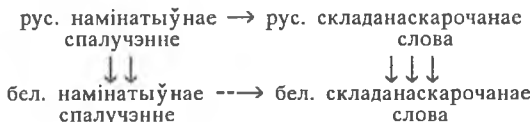
(Трыма стрэлкамі на схеме абазначаны працэс запазычання).

Такім чынам, слова *ЮНЕСКА* ў сучаснай беларускай мове трэба лічыць невытворным. Паміж ім і выразам *Арганізацыя Аб’яднаных Нацый* /па пытаннях / адукацыі, навукі і культуры/ існуе сэнсавая раўназначнасць, але адсутнічае словаўтваральная вытворнасць. Узаемаадносіны паміж імі знаходзяцца ў межах намінацыйнай дэрывацыі, але за рамкамі ўласна словаўтварэння.

Пераважная большасць запазычаных складанаскарочаных слоў пападае ў беларускую мову з рускай. Сярод іх умоўна можна выдзеліць дзве групы. У першую ўваходзяць словы, якія не маюць фармальна-словаўтваральнай суаднесенасці з эквівалентнымі выразамі. Напрыклад: *ЧК* і *чэка* (Надзвычайная камісія па барацьбе з сабатажам і контррэвалюцыяй), *МГУ* (Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя М. В. Ламаносава), *ЧП* (надзвычайнае здарэнне).

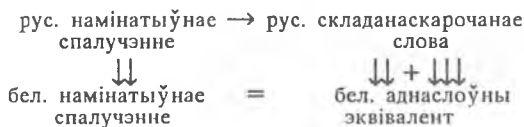
Другую групу запазычаных з рускай мовы складанаскарочаных слоў складаюць адзінкі тыпу *ЧТЗ* (Чэлябінскі трактарны завод), *ГАЗ* (Горкаўскі аўтамабільны завод) і інш. Тут побач з семантычнай раўназначнасцю маецца і структурная суаднесенасць паміж складанаскарочаным словам і яго неаднаслоўным эквівалентам. Гэтыя абрэвіятуры складаюцца з пачатковых літар ці гукаў намінацыйнага спалучэння.

Параўн. схему:

У такіх запазычаннях, як і ў працэсе калькавання, назіраецца перанос матывацыйных адносін у мову-рэцыпіент. Наяўнасць фармальнай суаднесенасці паміж аднаслоўнымі і неаднаслоўнымі эквівалентамі дазваляе ўключаць іх у сістэму сінхроннага словаўтварэння.

Даволі складаным з’яўляецца пытанне аб вызначэнні месца паўкалек у сістэме сінхроннага словаўтварэння беларускай мовы. Як і ўсе складанаскарочаныя словы яны маюць эквівалентныя неаднаслоўныя намінацыі, якія з’яўляюцца поўнымі калькамі адпаведных іншамовных намінацый. З гэтага пункту погляду паўкалькі выступаюць як намінацыйныя дэрываты. Аднак адсутнасць поўнай структурнай суаднесенасці паміж імі і іх неаднаслоўнымі эквівалентамі не дазваляе ўключаць названы клас складанаскарочаных слоў у сістэму беларускага словаўтварэння:

Асобнага разгляду патрабуюць абрэвіятуры тыпу *МАЗ*, *БелАЗ*, *КамАЗ*, *УАЗ*, *ГАЗ*. Тут мы маем справу фактычна з амонімамі. Напрыклад: *МАЗ*₁ — Мінскі аўтамабільны завод і *МАЗ*₂ — аўтамабіль, выраблены на Мінскім аўтамабільным заводзе; *МТЗ*₁ — Мінскі трактарны завод і *МТЗ*₂ — трактар, выраблены на гэтым заводзе. Пры гэтым паміж *МТЗ*₁ і *МТЗ*₂ ужо адсутнічаюць адносіны сэнсавай раўназначнасці. Больш таго, абрэвіятуры тыпу *МАЗ*₂, *МТЗ*₂ у беларускай мове з'яўляюцца фактычна двухмагматываванымі: *Мінскі трактарны завод* → *МТЗ*₁ → *МТЗ*₂ і *Мінаскі трактарны завод* → *МТЗ*₂; *Горкаўскі аўтамабільны завод* → *ГАЗ*₁ → *ГАЗ*₂ і *Горкаўскі аўтамабільны завод* → *ГАЗ*₂. Відавочна, што і ў пары намінацыўнае спалучэнне — складанаскарочанае слова₂ таксама адсутнічае семантычная раўназначнасць. Акрамя таго, іменна другасныя абрэвіятуры могуць даваць суфіксальныя ўтварэнні з мадыфікацыйным значэннем памяншальнасці: *ГАЗ*₂ → газік, *УАЗ*₂ → уазік. У адпаведнасці з характарам матывацыйных адносін складанаскарочаных слоў у беларускай мове могуць быць згрупаваны па іх месцы і ролі ў словаўтваральных ланцужках. Тут магчымы наступныя камбінацыі:

1. Складанаскарочанае слова. Сюды адносяцца запазычаныя абрэвіятуры і паўкалькі (*ЮНЕСКА*, *ЧП*, *МГУ*, *Дзяржснаб* і інш.).

2. Складанаскарочанае слова → афіксальнае слова. Такія словаўтваральныя пары ўтвараюць запазычаныя абрэвіятуры, якія маюць афіксальныя вытворныя: *чэка* → *чэкіст*, *НАТА* → *натавец*.

3. Намінатыўнае спалучэнне → складанаскарочанае слова: *Беларуская політэхнічная акадэмія* → *БПА*, *абласны аддзел народнай адукацыі* → *аблана*.

4. Намінатыўнае спалучэнне → складанаскарочанае слова → афіксальнае слова: *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый* → *ААН* → *аанаўскі*, *Тэатр юнага гледача* → *ТЮГ* → *тюзаўскі*, *калектывная гаспадарка* → *калгас* → *калгаснік*, *калгасніца*, *калгасны*.

5. Намінатыўнае спалучэнне → складанаскарочанае слова₁ → складанаскарочанае слова₂: *Мінскі аўтамабільны завод* → *МАЗ*₁ (завод) → *МАЗ*₂ (аўтамабіль).

6. Намінатыўнае спалучэнне → складанаскарочанае слова₁ → складанаскарочанае слова₂ → афіксальнае слова: *Горкаўскі аўтамабільны завод* → *ГАЗ*₁ (завод) → *ГАЗ*₂ (аўтамабіль) → газік.

Такім чынам, словы першай групы, з'яўляючыся фактычна намінацыўнымі дэраватамі, знаходзяцца за межамі словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы. Абрэвіятуры другой групы ўключаюцца ў словаўтваральныя адносіны толькі ў якасці матывацыйнай базы для новых лексічных адзінак. І нарэшце, складанаскарочаныя словы адстатніх чатырох груп незалежна ад іх паходжання поўнасю ўпісваюцца ў сістэму сінхроннага словаўтварэння. Яны з'яўляюцца вытворнымі адзінкамі і, у сваю чаргу, могуць утвараць новыя словы.

¹ У артыкуле паняцці «складанаскарочанае слова» і «абрэвіатура» выкарыстоўваюцца як сінонімы.

² Гл.: Краўчанка З. Ф. // Весці АН БССР, серыя грамадскіх навук. 1962. № 4; Янаж. // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеяння славянскіх літаратур. Мн., 1977. С. 184—185; Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978; Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мн., 1982; Івашка У. А. // Беларуская лінгвістыка. Мн., 1983. Вып. 23; Беларуская граматыка. Мн., 1985. Ч. 1; Лукашанец А. А. // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994 і інш.

³ Гл.: Шуба П. П. // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тез. докл. респ. конф. Гродно, 1982. Ч. 1. С. 157—158; Никитевич В. М. Основы номинативной деривации. Мн., 1985.

⁴ Краўчанка З. Ф. // Тыпалогія славянскіх моў і ўзаемадзеяння славянскіх літаратур. С. 97.

⁵ Гл.: Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд.

⁶ Зараз некаторыя з пералічаных складанаскарочаных слоў перайшлі ў разрад гістарызмаў.

⁷ Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай мовы... С. 103.

⁸ Гл.: Івашка У. А. // Беларуская лінгвістыка. Мн., 1983. Вып. 23.